

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

HÜSEYN CAVIDİN KEYKAVUSU HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Məqalə XX əsr Azərbaycan romantizminin tanınmış nümayəndəsi, istedadlı dramaturq, şair Hüseyn Cavidin "Səyavuş" əsərinin əsas mənfəi obrazlarından olan Keykavusdan bəhs edir. Əsərin mövzusu İran şairi Əbülqasim Firdovsinin dünyaca məşhur "Şahnamə" əsərindən götürülmüşdür. Hüseyn Cavid bu əsəri böyük şairin anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə qələmə almışdır. Keykavus qanlar tökən, dünyanı odlara yaxan bir hökmdar kimi İblisə tay tutulur, onun sarayı fitnə-fəsad yuvasıdır.

Açar sözlər: *romantizm, şair, dramaturq, zalım, qəddar.*

XIX əsrin sonlarında Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi, Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi, böyük türkçü şair, yazıçı və dramaturq Hüseyn Cavid (Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə) 1882-ci ilin 24 oktyabrında dünyaya göz açmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının əsas nümayəndəsi olan Hüseyn Cavid milli romantik şeirin və mənzum faciə janrının banisidir. "Ana", "Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş", "Xəyyam", "Azər", "Maral", "Şeyda" və s. məşhur əsərlərin müəllifi olan Cavid Əfəndi haqqında Məmməd Cəfərin "Hüseyn Cavid", Əjdər İsmayılovun "Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid", "Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi", Kamran Əliyevin "Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığı", Gülbəniz Babaxanlının "Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid", Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid", Azər Turanın "Hüseyn Cavid", "Cavid əfəndi", "Cavidnamə", Hüseyn Həşimlinin "Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri" və digər monoqrafiyalar yazılmış, yaradıcılığının bir çox sahələri tədqiq olunmuşdur. Lakin Hüseyn Cavid yaradıcılığı o qədər zəngindir ki, bu tədqiqatlar bu gün də davam edir və gələcəkdə də Hüseyn Cavid ədəbi irsinə dönə-dönə mürciət olunacaqdır.

Sovet dövründə sosialist realizminin yeganə bədii metod kimi qəbul, romantizmin isə birdəfəlik inkar edilməsi bu ədəbi cərəyan nümayəndələrinin təqiblərə məruz qalmasına, haqsız ittihamların irəli sürülməsinə səbəb olmuşdu. Guya "Azərbaycan romantikləri, əsasən burjuva və xırda burjuva sinfi içərisindən çıxmış ziyalılar idilər. Onlar üzlerini keçmişə (tarixə, xilafət zamanına) tutub islam xəlifələrinin hökmrənliyini arzulayırdılar [4, s. 327]. İslam peyğəmbərindən, türk fatehindən – tarixi və dini şəxsiyyətlərdən bəhs edən əsərlərinə ("Peyğəmbər", "Topal Teymur"), İranda və Türkiyədə yaşayıb təhsil aldığına, türkçü, islamçı görüşlərinə, humanizm və bəşəri mövqedən çıxış etdiyinə görə hətta Cavid adını və imzasını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən silməyə cəhdlər oldu. Onu mövzularını müasir həyatdan götürməməkdə, proletar inqilabına zidd cəbhə tutmaqda, tarixi şəxsiyyətləri idealizə etməkdə ittiham edirdilər. "Səyavuş"u "böyük bir inqilabi addım" hesab etməyən Xalq yazıçısı, tənqidçi Mehdi Hüseyn Cavidin əvvəlki

yaradıcılığı haqqında qeyri-obyektiv fikirlər irəli sürür: "Biz dünənki Cavidin bədii yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirərkən, Azərbaycan burjuaziyasının bütün məfkurə yoxsulluğunu, feodalizm quruluşu əleyhinə mübarizədə aciz qalıb miskin bir bərişdircilik yolu ilə getdiyini anlayır və dərinədən düşünərkən öz-özümüzə deyirdik: "Ax, bu burjuaziya nə qədər alçaq bir sinifdir!" [7, s. 140]. Bu sətirləri hələ 1934-cü ildə məhz azərbaycanlı və təəssüf ki, Azərbaycanın ən görkəmli tənqidçi və ziyalı yazırdı. Lakin bununla yanaşı müəllif Hüseyn Cavidin "Səyavuş" əsərində "keçmiş əsərlərində bədii şəkildə ümumiləşdirdiyi ideyalarının çoxusuna ağır və sarsıdıcı bir zərbə endirdiyini" [10, s. 43]. Belə ittihamlar 1937-ci ilin kütləvi repressiyalarına ideoloji və psixoloji hazırlıq mərhələsi idi. 1932-ci ildə Mirzə Cəlilin vəfatı ədəbi ictimaiyyət tərəfindən çox soyuq qarşılandı. Ömrünün sonlarında "Molla Nəsrəddin" redaktorunun əsərlərinin həvəssiz çap edilməsi, jurnalna "Allahsız" adı verilməsi ilə razılaşmayan ədibin etiraz əlaməti olaraq onun nəşrini dayandırması, keçirdiyi maddi, mənəvi böhranlar heç də səbəbsiz deyildi. Görünür, onun acı həqiqəti ifadə edən düzlu, məzəli, həm də satirik, kinayəli əsərləri artıq zamanın ruhunu oxşamırdı. Əgər 1937-ci ilə qədər yaşasaydı, Cavid kimi Mirzə Cəlil də sözsüz ki, repressiya qurbanlarından biri, bəlkə də birincisi olacaqdı: "Açıq demək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin sakit, ətraf ədəbi mühitdə heç bir fırtına, dalğa yaratmayan ölümü beş il sonra Cavidin və Müşfiqin, Seyid Hüseynin ... başı üzərində qatılan buludun, onların həyatı, sənəti və taleyi üzərində zorakılıq aktı ilə nəticələnən irticanın başlanğıcı idi" [8, s. 38].

Eyni vəziyyət mətbuatda da özünü göstərirdi. Burjuva mətbuatı: "Füyuzat" jurnalı, "Həyat", "Tazə həyat", "İttifaq" qəzetləri "inqilabi-demokratik" mətbuata: "Molla Nəsrəddin", "Bəhlül", "Zənbur" jurnallarına qarşı qoyulur, bir-birinə tamamilə zidd, düşmən mövqedə qələmə verilir. Bu barədə AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev 1988-ci ildə nəşr olunmuş "Meyar şəxsiyyətdir" adlı monoqrafiyasında öz fikirlərini belə ifadə edir: "Füyuzat" və "Molla Nəsrəddin" tarixin konkret gerçəkliyində cəmi iki il mübarizə aparmışlar. Vulfar sosioloqlar isə onları yetmiş iki il vuruşdurmuşlar" [8, s. 95-96]. Azərbaycan xalqının dünya durduqca daim sonsuz nifrətlə anacağı Stalinin vəfatından sonra 1956-cı ildə Cavid yaradıcılığına da qayıdış dövrü başlandı. 1958-ci ildə "Seçilmiş əsərləri", 1968-1971-ci illərdə üçcildliyi, 1960-cı ildə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun "Hüseyn Cavid"; 1975-ci ildə Məsud Əlioğlunun "Hüseyn Cavidin romantizmi", 1977-ci ildə Zahid Əkbərovun "Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi", Qulam Məmmədlinin "Cavid – ömrü boyu", "Cavidi xatırlarkən" və başqa sanballı əsərlər nəşr olundu.

Bu məqaləməzidə isə biz Keykavus – Hüseyn Cavidin "Səyavuş" faciəsinin əsas surətlərindən biri, qədim İran şahı, Keylər sülaləsinin Keyqubaddan sonra ikinci hökmdarı haqqında fikirlərimizi bildirmək istəyirik. Əsər Şərqi böyük şairi Əbulqasim Firdovsinin (934-1020) anadan olmasının minilliyinə həsr olunmuş, "Şahnamə" əsərinin motivlərindən istifadə olunmaqla, tamamilə fərqli və müasir məzmunlu bir əsər ortaya qoyulmuşdur. Firdovsi əsəri ilə Hüseyn Cavidin "köhnə mövzuya yeni ruh verilmiş" [6, s. 184] beşpərdəli mənzum faciəsini bir çox cəhətdən qarşılaşdıran filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lütfiyyə Əsgərzadə iki əsərdəki Keykavus obrazlarının bir-birindən fərqli keyfiyyətə malik olduğunu nəzərə çatdırır: "Firdovsi əsərində Keykavusu səbrli, tədbirli və ağıllı bir insan kimi verir. Cavidin Keykavusu kütbeyin və azgün, zülmkar və qudurğan bir müstəbiddir" [6, s. 181].

Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!

Hürriyyət uğrunda pək cəsur olun!

Səadət pərisi gülməz qullara,

Munis olur ancaq çəlik qollara!

Bu misralar “Azərbaycanda rəsmi türkçülüyün süqutu ərəfəsində - Turanın mənavi və siyasi baxımdan alt-üst edildiyi bir ərəfədə, Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimiz Səyavuşu”nu yazdığı, Azərbaycanda iman, din və millət duyğusunun qəzaya uğradızın” [11, s. 172] bir zamanda Hüseyn Cavidin qələmə aldığı “Səyavuş” faciəsinin əsas qəhrmanı Səyavuşun dilindəndir. Diqqətəlayiq məqam isə odur ki, Səyavuş azadlığını qəhrmanı Səyavuşun dilindəndir. Diqqətəlayiq məqam isə odur ki, Səyavuş azadlığını itirmiş bir xalq qul olmaqdan, zülmə boyun əyməkdən xilas olmağa və azadlıq uğrunda mübarizə aparmağa açıq-aşkar səsləyir. Sosialist gerçəkliklərini, müasir həyatı təsvir və təənnüm etməyi tələb olunduğu halda Cavidin belə bir ortaya qoyması həqiqətən də o dövr üçün görülməmiş misilsiz bir cəsarət idi. Təsadüfi deyil ki, Azər Turan da bu əsəri Hüseyn Cavidin türkçülüynün, turançılığının əsas sübutu kimi qiymətləndirir: “Cavid turançılığının ən aşkar bədii dəlili, onun Turan içində yaralanmış bir Azərbaycanın qurtuluşu naminə sürdürdüyü məfkurə davasının ən mükəmməl izharı “Səyavuş” faciəsidir” [11, s. 291].

“Səyavuş” əsərinin tamamlanması haqqında 1933-cü ilin iyul ayında “Gənc işçi” qəzetində məlumat verilmişdir. Ən yaxşı dram əsərlərinin seçilməsi məqsədli bir müsəbiqəyə təqdim edəcəyi bu əsər haqqında istedadlı dramaturq yazmışdır: “Səyavuş” əsəri mi bu günlərdə bitirib maarif komissarlığına təqdim etmişəm. “Səyavuş”un mövzusu əski İran və Turan tarixlərindən alınmışdır” [9, s. 256]. Əsərin özünün əvvəlində isə Hüseyn Cavid belə bir epigraf yazmışdır: “Başda həkim Firdevsi olaraq şu vəqieyi təsvir edənlər az deyil. Müəllif də yorğun duyğularını dinlətmək üzrə şu mevzuya doqundu və “Şahnəmə”yə yaqlaşmaq istərəkən uzaqlaşmış bulundu” [12, s. 253]. Lakin qızı Turan Cavidin tapıntısı olan bu epigraf Hüseyn Cavidin əsərlərinin 2005-ci ildə nəşr olunmuş beşcildliyinə də daxil edilməmişdir. Cavid bu epigrafda da əslində müasir dövrü təsvir etmiş, işğal olunmuş türk – Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinə son qoyulmasına bütün varlığı ilə qarşı olduğunu gizləyə bilməmişdir.

Əsəri o zaman ədəbi tənqid “Azərbaycan yazıçılarının Ümumittifaq Şura yazıçıları qurultayına hazırlıq dövründə əldə edilən müvəffəqiyyətlərdən biri” [9, s. 259], “Cavid yaradıcılığında dönüş əlamətləri göstərən pyes” [9, s. 256] kimi qiymətləndirmiş, lakin yenə də əsərlərinin mövzularını uzaq tarixdən, İran və Turandan yox, yaxın tarixdən götürməli olduğu və müasir dövrü əhatə edən mövzular üzərində işləməyinin gərəkli olduğu diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu əsər Hüseyn Cavidin “heca vəznə sahəsindəki axtanışlarının parlaq bir nümunəsi” [2, s. 138] kimi dəyərləndirilmişdir. Akademik Məmməd Cəfərin fikrinə, bu əsər Cavidin əruz vəznində yazdığı dram əsərlərindən sənətkarlıq baxımından heç də geri qalmayı: “Biz Cavidin əruz vəznində yazdığı dramlarının da dil zənginliyini, vəzn oynaqlığını, ahəngdarlığı, xüsusən üslub sərrastlığı və qüvvətliyini eyni dərəcədə heca vəznində yazılan “Səyavuş” faciəsində də görürük” [3, s. 262]. Bu əsərdə Hüseyn Cavid “Cəmiyyətdə insanın taleyi, ədalət və azadlıq, əxlaqi gözəllik kimi məsələlərə toxunmuşdur” [5, s. 188].

Anası öləndən sonra kənddə, sadə adamlar arasında təlim-tərbiyə alan Səyavuş atası Keykavusun sarayına azadkirlil bir bahadır kimi qayıdır. Keykavusla toqquşmanın kökündə də həmin azadkirlilik dayanır. Haqq və ədalət bir quş olsa belə, Keykavus sarayında yuva qura bilməz. O, qanlar tökən, dünyanı odlara yaxan bir hökmdar kimi İblisə tay tutulur, onun sarayı fitnə-fəsad və İblis yuvasıdır. Bu surət vasitəsilə dramaturq şah və xaqanların yoxsul xalq kütlələrinə qarşı amansızlığını, bu rəzalətlərə qarşı xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsini göstərməyə, qanunsuz əmrlər verən Keykavusun və onun şəxsində bütün qəddar xaqanların çirkin simasını açıb göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Keykavus kimi qana susamış xaqanlar hakimiyyət, güc, silah, dözülməz cəza

tədbirləri vasitəsilə özlərini cəmiyyətin havadarları, haqq-qanun müdafiəçiləri kimi göstərilir. Səyavuşun bir busəsini Kəyan tacından üstün tutan Südəbəni Keykavus Səyavuşun mərhəməti nəticəsində əhv edir. Keykavus öz xarakterinin mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. O, ədalətsiz olmaqla bərabər, düşüncəsiz, özünün və eləcə də ölkənin xeyir-şərini ayırd etməyən, tədbirsiz, qədir bilməyən, yaxşılığı qiymətləndirməyən tipik bir şah surətidir. Xarici düşmənlərdən xalqı deyil, öz taxtı-tacını qurtarmağa çalışan Keykavus “köylər dağılsa da, ağrıtmaz məni, ancaq Əfrasiyab bilsin həddini” [1, s. 180] deyir. Keykavus eyni zamanda azğın şəhvətə tutulmuş bir hökmdardır. Onun bu xasiyyəti əsərdə 1-ci və 2-ci Cariyənin vasitəsilə çox gözəl işıqlandırılmışdır. “Hər gün nazlı bir sona, yavru bir göyərçin qismətdir mana” [1, s. 135] deyən Keykavus sarayı bir əxlaqsızlıq yuvasıdır. Qarşısında diz çökərək yalvaran Cariyənin hıçqırıqlarına əhəmiyyət verməyən Keykavus onu zorla otağına doğru sürükləyir. Bir gün əvvəl günahsız yavru kimi bu əxlaqsız şahın toruna düşər olmuş 1-ci cariyə “göylərimi uçdu haqq və ədalət” [1, s. 137] - deyər fəryad qopardıqda Pişxidmət qəhqəhələrlə ona cavab verir:

Haqq və ədalətmi... O bir quş olsa,

Şahın sarayında yapmaz yuva [1, s. 137].

Xalqın mənafeyinə xidmət edən Səyavuşdan fərqli olaraq, atası Keykavus məzlumlara qarşı laqeyddir. Səyavuş heç təsadüfi deyildir ki, əsərin sonunda həm Əfrasiyabı, həm də Keykavusu “müzlüm cəlladı” [1, s. 250] adlandırır. Günahsız insanlara, maddi sıxıntılar içərisində yaşayanlara köməklik göstərən, onların düşmənlərini isə cəzalandıran Səyavuş Əfrasiyabın gözündə düşmən kimi qəbul edilir və sonda xaincəsinə Gərşivəz tərəfindən arxadan vurularaq həyatına son qoyulur. Ədalətli və qəhrəman bir sərkərdə kimi Səyavuşun atası Keykavus və dayısı Əfrasiyab haqqındakı qənaətləri onlara narsı nifrət hissi yaradır:

Oh, səfil!

Lənət o günə ki, sığındım sana,

Nifrət güvəndiyim qanlı xaqana!

Bən atıb da gəldim Kəyan tacını

(Firəngizi göstərir).

Şərəf bildim onun izdivacını.

Düşünmədim babam kimi sənə də,

Əqrəblər yaparmış yuva beynində.

Bu bir suçmu, söylə, yalnız qəhr olan

Ölkələri xilas etdim aclıqdan.

(Vali ilə Müşaviri göstərir)

Haq tanımaz zalımlardan öc aldım,

Bilmədim ki, buna qızarmış dayım.

Səncə xoşmu xalqın acı fəryadı?

Ah, babam da, sən də məzlum cəlladı!.. [1, s. 250].

Rüstəm əsgərlərin kənddə dirilik qoymadığını xəbər verəndə Keykavus xalqın halına acımaq əvəzinə türk xaqanı Əfrasiyaba həddini bildirmək barədə düşünür. Bunun üçün Çin xaqanı ilə müttəfiq olduğunu dilə gətirir. Türklərlə müharibəyə göndərilən Səyavuş və Rüstəm savaş üçün əslində heç bir səbəb olmadığını gördükdə nahaq qan tökməyi rəva görmür. Keykavus isə bunu xəyanət hesab edib onların haqqında ölüm hökümü çıxarır. Ona öz oğlu ilə xəyanət etməyə hazır olan baş hərəm Südəbəni bağışlamağı da Keykavusu oxucunun gözündə alçaldır. Yalan, böhtan, hiylə yuvası olan saraydakı intriqaqları, şahların hakimlik və mənəsbəpərəstlik ehtirasları Keykavus obrazı təmsalında ifadə edilmişdir.

Hakimiyyət, şəhvət, zülm kimi qorxunc hissələri aradan qaldırmaq, insanlara hörmət göstərmək yolu ilə insanı xoşbəxt görmək – böyük dramaturqun ən gözəl həyat idealı bu idi! Məhz bu səbəbdən də Hüseyn Cavid yaradıcılığı bu gün də aktualdır, Hüseyn Cavid bütün bəşəriyyət üçün bir şəxsiyyət kimi bu gün də idealdır, öz əqidəsindən dönməzlik nümunəsidir!

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, IV c., Bakı: Lider, 2005, 256 s.
2. Cəfər M. Cavidin sənəti haqqında qeydlər. Bax: Cavidə xatırlarkən (məqalələr və xatirələr). Bakı: Gənclik, 1982, 392 s.
3. Məmməd C. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Çinar-Çap, 2003, 281 s.
4. Cəlil M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 426 s.
5. Əfəndiyev T. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985, 206 s.
6. Əsgərzadə L. Hüseyn Cavid və Şərq. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 204 s.
7. Hüseyn M. Əsərləri: 10 cildə, IX c., Bakı: Yazıçı, 1979, 634 s.
8. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, 456 s.
9. Məmmədli Q. Cavid – ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982, 297 s.
10. Xəndan R.Z. Cavid sənəti. Bakı: Bilik, 1981, 85 s.
11. Turan A. Cavid əfəndi. Bakı: Araz, 2004, 307 s.
12. Turan A. Cavidnamə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 576 s.

Айгюн Оруджева

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О КЕЙКАВУСЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

В статье рассмотрен образ Кейкавуса – один из основных отрицательных образов произведения «Сиявуш» известного представителя азербайджанского романтизма, талантливого драматурга, поэта Гусейна Джавида. Сюжет произведения взят из всемирно известного труда «Шahнамэ» иранского поэта Абулькаси́ма Фирдоуси. Гусейн Джавид написал это произведение к 1000-летней годовщине со дня рождения великого поэта. Кейкавус, как правитель, проливающий кровь, предающий все огню и мечу, сравнивается с Дьяволом, а его дворец – это гнездо интриг и провокаций.

Ключевые слова: романтизм, поэт, драматург, деспот, жестокий.

Aygun Orujova

A FEW WORDS ABOUT HUSEYN JAVID'S KEUKAVUS

The image of Keikavus which is one of the main negative characters of “Siyavush”, the play of the famous representative of Azerbaijan romanticism, talented playwright, poet Hussein Javid, has been considered in the paper. The plot for this play is taken from the world-famous work “Shahname” of the Iranian poet Abu'l-Qasim Ferdowsi. Hussein Javid has written this work to the 1000th anniversary of the great poet's birth. Keikavus, as a bloody ruler, devastating everything, is compared with the Devil, and his palace is a nest of intrigues and provocations.

Keywords: romanticism, poet, dramatist, despot, cruel.

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir*)